

С. И. КРУЦ.

Население территории Украины в эпоху меди — бронзы. К., 1972.

Серед проблем історії первісного населення території Української РСР важливим і складним є питання походження племен епохи міді — бронзи та формування культур цього часу. Над розв'язанням цих питань разом з археологами досить успішно працюють вчені інших галузей науки, зокрема антропологічної.

Антропологічний матеріал з території Української РСР великий і досить різноманітний. В останні 10—15 років у зв'язку з розгортанням археологічних досліджень в зонах новобудов УРСР археологи щорічно передають до рук антропологів великі колекції доброякісного і надійно датованого краніологічного матеріалу.

У результаті опрацювання цих надходжень і антропологічних серій з мезолітичних і неолітичних могильників України, дослідники написали багато праць, у тому числі монографій, присвячених характеристиці стародавнього населення УРСР¹. Рецензована монографія С. І. Круц завершує в даний момент цей ряд досліджень антропологів, а в питаннях характеристики племен ямної і катакомбної культур підбиває загальний підсумок всіх попередніх праць.

Вирішення конкретних проблем на стику двох наук завжди нашо-вхується на ряд труднощів, зумовлених, насамперед, тим, що фахівцю з однієї спеціальності буває досить важко оволодіти основними методами і прийомами роботи в іншій науковій галузі. С. І. Круц вдалося подолати цю перешкоду. До вивчення антропологічних матеріалів ямного і катакомбного часу вона підійшла і як археолог.

Перш ніж приступити до опрацювання краніологічних серій, дослідниця поставила своїм завданням встановити вірогідність археологічних датувань і визначень культурної належності кожного поховання, звідки був взятий антропологічний матеріал. Після скрупульозного зіставлення конкретних антропологічних знахідок з археологічними даними (обряд, характер поховальних споруд, інвентар тощо) С. І. Круц мала підставу для того, щоб виключити з об'єктів вивчення ряд уже давно опрацьованих антропологами черепів. Так, було вилучено десять черепів (з 67) ямної культури і стільки ж (з 97) катакомбної. Культурна належність деяких з них переглянута, а окремі черепи не опрацьовувалися через недостатню кількість датуючих матеріалів. Така «чистка» джерел, безумовно, значно підвищила вірогідність середніх цифрових даних по кожній із серій ямного й катакомбного часу.

¹ М. М. Герасимов. Восстановление лица по черепу. М., 1955; Г. Ф. Дебен. Черепа из эппалеолитического могильника в с. Волошское.— СЭ, № 3. М., 1955; його ж. Физический тип людей днепро-донецкой культуры.— СА, № 1. М., 1966; Т. С. Кондукторова. Антропологічний склад племен території України в епоху бронзи.— Матеріали з антропології України, вип. 4. К., 1969; Т. С. Сурнина. Палеоантропологіческие материалы из Александровского энеолитического могильника.— Труды ИЭ, т. 82. М., 1963; И. И. Гохман. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966; Г. П. Зиневич. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967.

До невіршених проблем, які стоять перед археологами и антропологами, належить, зокрема, походження ямних племен, культурно-генетичні взаємовідносини їх з населенням інших синхронних культур тощо. Дещо нове в цьому плані вносить рецензована праця.

Всебічний антропологічний аналіз краніологічних серій з ямних пам'яток і водночас археологічні спостереження дали змогу автору монографії виділити тут два основні типи населення. Тип I — східносередземноморський: різко доліхокранний з середньошироким і високим з тенденцією до прогнатизму обличчям. Він характерний для групи поховань зі скорченими, покладеними на боці кістяками. Тип II — протоевропеїдний: мезокранний, з середньошироким і середньовисоким ортогнатним лицем. Люди цього типу більш вилицюваті, ніж ті, що належать до першого. Вони ховали покійників на спині, з підігнутими в колінах ногами.

Виділення двох груп ямного населення, за даними антропології і археології, підкреслює об'єктивність цього факту, який має важливе значення для з'ясування генезису ямної культури та її співвідношення з сусідніми синхронними пам'ятками.

Намагаючись простежити походження двох типів ямного населення, автор монографії зіставляє краніологічні серії з виявленими археологами (М. Я. Мерперт) локальними варіантами ямної культури на Україні. В результаті встановлено, що поховання обох типів — східносередземноморського і протоевропеїдного — виявлені на території всіх цих варіантів, зокрема в Приазов'ї, Причорномор'ї, на Криворіжжі. Лише одна група ямних поховань у плоских могильниках Подніпров'я, що вирізняється, за краніологічними даними, своєю монолітністю, повністю належить до протоевропеїдного типу населення.

Коли автор монографії робить висновок (стор. 139), що давньоямні черепи з півдня України «надзвичайно подібні до енеолітичних серій Середньої Азії (Кара-Тепе, Геєксюр)», то це слід розцінювати, очевидно, лише як випадковий факт, пов'язаний, до речі, з краніологічними знахідками східносередземноморського типу ямної культури.

С. І. Круц допускає генетичну спорідненість між антропологічними типами мезолітичної епохи на території Української РСР і ямного часу, хоч вони розділені між собою періодом близько трьох тисяч років, коли тут існували принаймні дві послідовні культури — доби неоліту (сурська) і мідного віку (середньостогівська).

Нема сумніву в тому, що основні ознаки антропологічного типу можуть зберігатися на певній території і досить тривалий час. Але, розглядаючи питання генезису того чи іншого населення, все ж доцільніше брати, насамперед, дані антропології про племена, що безпосередньо передують йому чи синхронні з ним. Стосовно ямних племен такими матеріалами можуть бути передусім антропологічні дані про населення дніпро-донецької культури епохи неоліту та середньостогівської і кемі-обінської культур мідного віку. Перші дві розвивалися раніше ямної, а третя, кемі-обінська, і близько споріднені з нею пам'ятки нижньомихайлівського типу Подніпров'я і Північного Причорномор'я на ранньому етапі передували їй, а пізніше співіснували з нею².

Перш ніж перейти до аналізу даних антропології вказаних культур з точки зору ролі їх у генезисі ямних племен, наведемо загальні висновки археологів. По-перше, вирішальну роль у формуванні ямної культури на Україні відіграли племена середньостогівської культури; по-друге, певний внесок у цьому процесі належить носіям культури дніпро-донецького типу та племенам нижньомихайлівської групи у Подніпров'ї; по-третє, поява середньостогівських племен знаменувала собою перерву у

² Д. Я. Телегін. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, 4. К., 1971.

розвитку дніпро-донецької культури. Генетичної спорідненості між ними не простежується, так само, як і між степовими скотарськими культурами (середньостогівською, ямною) й Трипіллям.

У походженні середньостогівського населення, мабуть, певну роль відіграли також племена сурської неолітичної культури, що в Надпоріжжі передували дніпро-донецькій, але її антропологічний матеріал невідомий.

Антропологічний тип носіїв дніпро-донецької культури в її надпорізько-приазовському варіанті вивчений вже досить досконально. Відомий він під назвою «вовнизького» (Бунак) чи «надпорізько-приазовського» (Гохман). До цього варіанта належать поховані у багатьох могильниках Надпоріжжя і Середнього Подніпров'я — Василівському II, Вовнизьких, Микільському, Вільнянському, Капулівському, Дерев'ському I тощо. Його представники досить вилицюваті, мезобрахікранні, з низькими орбітами, середньошироким носом і значним горизонтальним профілюванням обличчя (таблиця).

І. Й. Гохман серед «надпорізько-приазовських» черепів виділяє два їх варіанти — доліхокранний і мезобрахікранний, що розрізняються не лише за черепними показниками, а й за рядом інших ознак. Перший тип, який є основним в неоліті Надпоріжжя, властивий переважній більшості могильників, а другий виявлений лише в Василівському некрополі. «Василівський» варіант відрізняється від основного — «вовнизького» більшою брахікранією (індекс 76.7), низьким обличчям і дуже низькими орбітами, помітно меншим горизонтальним профілюванням лица і, навпаки, дещо вузким, ніж у «вовнизьців», носом.

За переважною більшістю основних вимірів і показників, вовнизькі матеріали дуже близькі до черепів середньостогівської культури (за матеріалами Олександрії) *. Середньостогівці були тільки більш доліхокранні і мали трохи ширші носи, а за верхньолицевим і орбітальними індексами, як і за кутами горизонтального профілювання, вони майже тотожні.

На складеному нами графіку (рис. 1) видно, як до ліній, що з'єднує позначення показників і кутів дніпро-донецької та середньостогівської культур, щільно підходить і лінія, виведена для черепів другого (протоєвропеоїдного) типу ямної культури. Останні, правда, менш масивні, дещо поступаються за розмірами, але за черепним показником тотожні з дніпро-донецькими (Вовниги). Проте вони були трохи більш високолиці, вузьконосі і високоорбітні. Такий збіг даних про черепи дніпро-донецької, середньостогівської культур і другого типу ямників важко пояснити інакше, ніж генетичною спорідненістю.

У цьому зв'язку варто підкреслити той факт, що випростані й скорчені на спині кістяки з ямних поховань, тобто саме ті, які дали другий антропологічний (протоєвропеоїдний) тип цієї культури, звичайно належать до більш ранніх, ніж скорчені на боці. Інакше кажучи, такі поховання хронологічно близько стоять до дніпро-донецьких і середньостогівських, з якими їх ріднить також обряд.

Від розглянутих помітно відрізняється група племен, що включає кемі-обінську культуру і перший (східносередземноморський) тип ямної. Черепи менш масивні, більш доліхокранні, значно вузьколиці, вузьконосі і помітно високоорбітні, а також різко профілювані і за кутами горизонтального профілювання не йдуть ні в яке порівняння з черепами дніпро-донецької, середньостогівської культур і другого типу ямників (див. рис. 1).

Генетична спорідненість кемі-обінських (нижньомихайлівських) і ямних поховань першого антропологічного типу здається безперечною.

* Загального розгляду антропологічних даних середньостогівської культури поки що не проведено.

Зіставлення чоловічих черепів ямної культури з черепами мезоліту, неоліту та мідного віку України і Молдавії

Ознака	Мезоліт (Волооський могильник)	Кемі-обінська культура (середні дані)	Яма культура		Середньостигівська культура (Олександрія)	Дніпро-донецька культура		Трипілля (Вихватинці)
			I тип	II тип		(Вовняги)	(Василівка)	
1. Поздовжній діаметр	199,5 (6)	194,7 (7)	192,4 (8)	189,5 (32)	195,9 (11)	193,2 (35)	189,5 (10)	183,4 (5)
8. Поперечний діаметр	139,0 (6)	138,0 (8)	136,7 (17)	141,2 (30)	141,5 (11)	144,8 (37)	145,6 (11)	132,6 (5)
8:1. Черепний показник	66,7 (6)	70,0 (7)	71,0 (17)	74,9 (31)	72,3 (11)	74,9 (34)	76,7 (10)	72,3 (5)
45. Промір вилиць	129,2 (5)	130,2 (5)	134,3 (13)	136,6 (29)	140,5 (11)	146,3 (36)	153,5 (9)	127,8 (4)
48. Верхня висота обличчя	77,2 (5)	73,2 (4)	73,2 (14)	69,2 (25)	69,1 (11)	72,2 (31)	75,3 (7)	69,0 (2)
48:45. Верхньолицевий показчик	59,7 (5)	56,7 (4)	54,7 (12)	50,5 (21)	49,3 (9)	49,4 (31)	49,1 (7)	52,1 (2)
54:55. Носовий показчик	46,1 (4)	48,3 (4)	46,7 (12)	49,1 (25)	51,0 (11)	49,4 (29)	48,2 (7)	50,2 (2)
52:51. Орбітний показчик	74,7 (4)	77,8 (4)	76,5 (12)	75,3 (21)	73,2 (11)	72,8 (34)	67,3 (8)	74,0 (4)
77. Назомолярний кут	132,6 (6)	132,6 (3)	135,8 (8)	136,1 (22)	139,5 (11)	138,7 (31)	144,0 (8)	137,0 (4)
Зигмаксиллярний кут	116,8 (4)	114,5 (2)	121,3 (6)	124,0 (19)	126,4 (11)	126,9 (26)	129,5 (6)	123,1 (2)
72. Загальний кут профілю обличчя	80,0 (5)	82,0 (5)	—	—	85,3 (11)	83,5 (7)	85,3 (7)	85,5 (2)

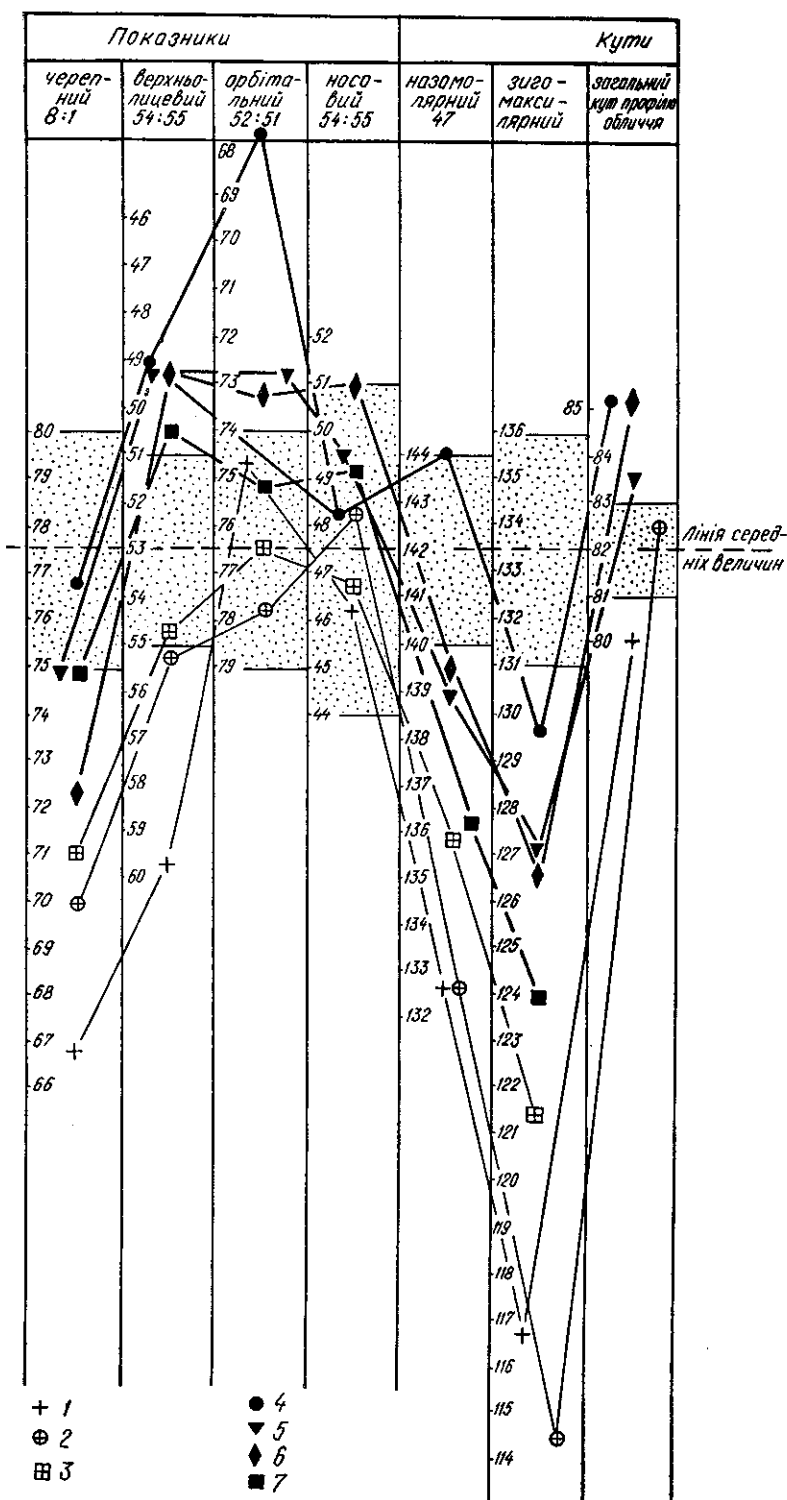

Рис. 1. Графік основних показників і кутів на черепах східносередземноморського (1—3) та пізньокроманьйонського (4—7) населення в епоху мезоліту — ранньої бронзи на Україні:

1 — Волоське; 2 — кемі-обінська культура; 3 — ямна культура, тип I; 4 — Василівка II; 5 — Вовниги; 6 — Олександрія; 7 — ямна культура, тип II.

Отже, у формуванні ямної культури на території Української РСР, за антропологічними даними, брали участь щонайменше два основні компоненти: більш північний, середньостогівський, що, в свою чергу, споріднений з дніпро-донецьким (вовнистим) типом, і південний, кемі-обінський (нижньомихайлівський). Цікаво зазначити, що вплив їх простежується і в територіальному розподілі ямного населення України. Наочно це показує складена С. І. Круц табл. 13, де на підставі критерію X^2 виведений індекс спорідненості за сумою ознак кемі-обінських і ямних черепів різних локальних варіантів. Найбільш близькими до кемі-обінських виявилися знахідки з Причорномор'я, Криворіжжя, а більш далекими або зовсім іншими — з Надпоріжжя, Нікопольщини і Надзав'язь. Останні, навпаки, зближуються з населенням дніпро-донецької і середньостогівської культур.

Внесок С. І. Круц у вирішення проблеми походження ямної культури нам здається безперечним. Але разом з тим варто нагадати про ряд недоробок у цій галузі, що властиві, мабуть, не тільки рецензованій праці. Зауважимо, передусім, що район, де трапились опрацьовані С. І. Круц антропологічні матеріали ямної культури, відносно дуже малий (Західне Надзав'язь, Нижнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я) і ледве охоплює якусь десяту — п'ятнадцяту частину території, заселеної в III—II тисячоліттях до н. е. цими племенами. Для вирішення проблеми генезису антропологічного типу ямного населення, безумовно, слід брати всі наявні матеріали в межах від Дніпра і до Волги. Крім того, у монографії поряд з дослідженням краніологічних ознак зовсім не враховані інші характеристики — особливості скелетних кісток людини, зокрема кінцівок. Гадаємо, що використання цих даних, наприклад про середній зміст представників різних груп населення, дало б багато нових і важливих фактів для дальшої розробки питання.

При порівняльному аналізі черепів різних популяцій автором зовсім не розглянуті виміри товщини стінок черепної коробки.

Виділення в книзі С. І. Круц двох типів ямного населення, що досі вважалося якоюсь «єдиною» масою, має важливе значення також для вивчення шляхів антропологічного розвитку племен первісної доби на півдні Української РСР взагалі.

Адже тепер стає цілком очевидним, що на цій території, починаючи щонайменше з мезолітичного часу і до епохи бронзи, паралельно розвивалися два різні расові типи — більш північний протоевропеїдний (кроманьйонський) і південний середземноморський. Останній представлений, головним чином, східносередземноморським варіантом. Протоевропеїдна раса найбільш чітко виявляється на досліджуваній території з часу неоліту, насамперед, у матеріалах Василівського другого могильника, який характеризується (про це йшлося вже вище) мезо-брахікранним типом з низьким, слабо профільованим обличчям і дуже низькими орбітами. У мезолітичний час цей тип населення тут не виявлений. Досить чітко уявлення про середземноморський тип дають, наприклад, матеріали Волоського могильника. Для знайдених на ньому черепів властива різко виявлена доліхокранія при високому обличчі й середньовисоким орбітам та значному горизонтальному профілюванні. Є підстави припускати, що на півдні України середземноморське («волоське») населення було давнішим, а протоевропеїдне («василівське») з'явилося пізніше. Ареал першого поширюється на південний схід, а другого — на північ і північний захід.

Уже в мезоліті почався процес взаємоасиміляції і метисації представників цих рас, який потім тривав і за неолітичної доби. Прояви його наочно видно на черепах з двох інших мезолітичних могильників (Василівка 1, 3) та переважної більшості неолітичних некрополів (Вовниги, Вільнянка, Деревка I, Микільське тощо).

Досі вважалося, що на кінець неоліту процес взаємоасиміляції вже стабілізувався створенням єдиного європеїдного «вовнизького» типу, що існує потім на півдні України і на початку мідного віку, зокрема у середньостогівській культурі. Але виділення С. І. Круц двох різних типів ямного населення, з яких один (II) тяжіє за більшістю ознак до вовнизького, а другий (I) характеризується східносередньоморськими рисами, примушує знову згадати про склад населення на рубежі мезо-

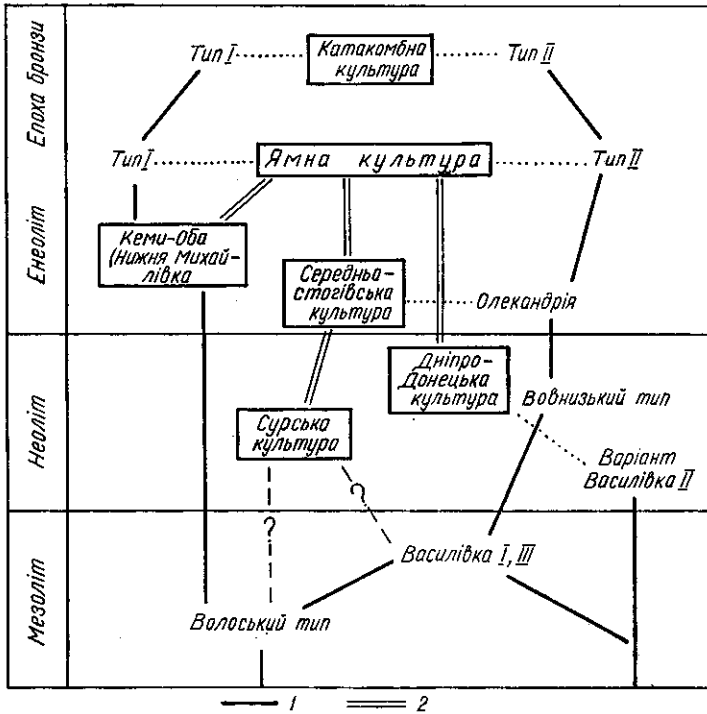

Рис. 2. Можливі лінії етногенетичних процесів в епоху мезоліту — бронзи за антропологічними (1) та археологічними (2) даними.

літу і неоліту, коли тут були чітко виявлені «волоський» і «василівський» типи. Не виключена можливість, що на ранніх етапах мідного віку Подніпров'я (друга половина IV — початок III тисячоліття до н. е.) на цій території з'явилося якесь нове населення східносередземноморського типу. За даними С. І. Круц, такими племенами були носії кемі-обінської культури Криму і пов'язаних з нею нижньомихайлівських пам'яток Подніпров'я та Північного Причорномор'я. З археологічної точки зору це цілком імовірно, оскільки кемі-обінська культура має тісні генетичні зв'язки з Кавказом.

Цікаво, що і в епоху бронзи, зокрема у катакомбній культурі, обидва антропологічні типи, як доводить С. І. Круц, все ще продовжують існувати. Черепи середземноморського типу, як і в ямний час, тут також більше трапляються в похованнях з кістяками, скрченими на боці, а протоєвропеїдні — там, де небіжчики випростані на спині з підігнутими в колінах ногами.

Таким чином, у процесі формування первісного населення на півдні України протягом довгого часу, починаючи з мезоліту і до епохи бронзи включно, постійно брали участь два основні расові типи — більш північний протоєвропеїдний в його «василівському» і «вовнизькому» проявах та південний середземноморський, виявлений у Волоському могильнику та кемі-обінських похованнях.

В етногенетичному процесі на території Української РСР за доби неоліту — міді, крім вказаних вище двох ліній, безперечно, певна роль належить і представникам інших популяцій, зокрема західносередземноморської раси. Ми маємо на увазі, наприклад, носіїв буго-дністровської, трипільської, гумельницької культур, генетичні корені яких сягають південного заходу (Балкани, Прикарпаття). Антропологічний матеріал цих культур на Україні, на жаль, ще не виявлений. Невелика серія черепів з Вихватинецького пізньотрипільського могильника вказує на те, що за вимірами черепа і кутами горизонтального профілювання ця популяція стояла ближче до протоевропейців, ніж до східносередземноморців.

На закінчення варто підкреслити, що лінії генетичних зв'язків, які простежуються за антропологічними й археологічними даними для одних і тих самих груп населення, збігаються між собою далеко не завжди. Так, наприклад, за обрядом поховання Волоський і Василівський (I, III) некрополі епохи мезоліту тотожні, але антропологічний тип померлих тут уже був різний. І навпаки, люди, поховані у Василівських і Вовнизькому могильниках, антропологічно близькі, а обряд зовсім інший. Далі, за антропологічними ознаками представники дніпро-донецького і середньостогівського населення споріднені між собою, але дуже відрізняються за характером археологічної культури. У ямній і катакомбній культурах наявні по два типи — протоевропеїдний і східносередземноморський. В практиці антропологічно-археологічних досліджень уже відзначено і факти своєїрідної «інверсії» даних. Йдеться про дві групи поховань у Василівському (III) могильнику, де скорчені на боці кістяки мали більш протоевропеїдних ознак, ніж черепи випростаних на спині похованих. Виходячи з логіки речей, тут повинно б бути якраз навпаки. Пояснення цьому факту відшукати поки що важко.

Все це вказує на те, що етногенетичні процеси в епоху міді на досліджуваній території були досить складними (рис. 2). Антропологічний розвиток населення далеко не завжди збігався з розвитком археологічних культур. Він супроводився асиміляцією і взаємоасиміляцією, що впливало як на характер культур, так і на антропологічний склад їх носіїв.

Запорука успішного розв'язання поставлених проблем лежить у тісному поєднанні обох напрямів дослідження, прикладом чого може бути, як нам здається, рецензована праця.

Д. Я. Телегін

А. Н. СВИРИН.

**Ювелирное искусство древней Руси
XI—XVII вв. М., 1972, 188 с.**

Останнім часом дедалі більше уваги дослідники приділяють творам давньоруського прикладного мистецтва. Про ці пам'ятки, що є свідченням високого художнього рівня ювелірних виробів давньої Русі, розповідають текст та ілюстрації рецензованого альбома. Це видання завершує серію праць автора, присвячених дослідженню давньоруської мініатюри, шитва, мистецтва книги того часу.

О. М. Свирін поставив перед собою складне завдання: у невеликій за обсягом книзі відтворити загальну картину розвитку давньоруського ювелірного мистецтва протягом понад 700 років.

В альбомі вміщено 44 чорно-білі та 34 кольорові високоякісні фотографії (підписи під ними — російською, англійською, французькою